

Siptár Dániel

A szerzetesség és a töröktől való visszafog- lalást követő „második konfesszionalizáció” Baranya megyében*

A konfesszionalizálódott társadalomban élő ember számára a felekezethez tartozás a test szerinti és a lélek szerinti érintettség ellentétes komponenseit hordozza, amelyeknek különféle tényezőit egy skálán elhelyezve a két végpontban a tisztán testi és a tisztán lelki mozzanatokot találhatjuk meg. A test szerinti komponens-től elindulva a felekezethez tartozásra mint egyfajta adminisztrációra, társadalmi fegyelmezésre tekinthetünk, majd számtalan kevert, testi és lelki elemeket egyaránt tartalmazó vonatkozásokon át – mint amilyen például a közösségi élmény megélése vagy az életritmus – jutunk el a lelki értelemben vett végponthoz, az egyéni üdvösség kereséséhez. Szorosan kapcsolódik ehhez a hatalom jellegének kérdése is, amennyiben az ilyen társadalomban a test szerinti hatalom tényezői (állam, területi közigazgatás, földesúr) jelenthetik egy skála egyik végpontját, míg a lelki hataloméi a másikat. A katolikus felekezet esetében ez utóbbit tiszta formájában leginkább a szerzetesség körében találhatjuk meg, mivel az egyházszerkezet, kezdve a hierarchia felsőbb rétegeinek világi hatalmától egészen a plébániahálózat és az azt megtestesítő világi papság jelentős adminisztrációs és fegyelmező szerepéig, kifejezetten kevert hatalmi formát képvisel. A szerzetesség ezzel szemben egyházi értelemben független az egyházi hierarchiától, és bár sok esetben a funkciók összekeverednek (például a monasztikus rendek földesúri hatalma, a plébánosi funkciót ellátó szerzetesi közösségek stb.), önmagában álló lelki hatalom csak a szerzetesek esetében képzelhető el, még akkor is, ha a valóságban ilyen csak rendkívüli helyzetben fordul elő. A szentségekben és kiszolgáltatásukban meglévő testi komponensek ugyanis ezt a tisztán lelkinak tekinthető hatalmat is testi elemekkel társítják, nem beszélve a szentségkiszolgáltatás adminisztrációjáról, amely – például a gyónók és áldozók számának feljegyzése révén – ismét a felekezethez tartozás testi komponenséhez közelíti a szóban forgó, alapvetően lelki funkciót.

Ha egy társadalom felekezetváltoztatásának a kérdését vizsgáljuk, szintén felállítható a test és lélek szerinti tényezők skálája, amelyek aktív mozzanata tekintetében a világi hatalom cselekvése és a lelki hatalom befolyása mint végpontok közötti kevert formákat lajstromozhatunk.

* A tanulmány a K101 571 nyilvántartási számmal ellátott, *Szerzetesség a 18. századi Magyarországon* című OTKA támogatási szerződés keretében jött létre.

Jelen tanulmány témája Baranya megye lakosságának a 17. század végén, a török hódoltság korának lezárultakor kezdődő felekezetváltoztatása, amely folyamat azonban e keretek között természetesen nem egészében és nem minden szempontból kerülhet tárgyalásra, hanem pusztán annak elindulására és a szerzetesség ebben betöltött szerepére fókuszálva. Elméleti alapját a Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling által útjára indított konfesszionizációs paradigma képezi, amelyet azonban alkotói elsősorban a német nyelvterület 16. századi történetének adataira alapozva állítottak fel, így következtetések főleg az említett korszakra és régióra vonatkozóan relevánsak. A konfesszionizáció kutatásának egyik legjellemzőbb mai irányvonalát ugyanakkor épp a paradigma alkalmazhatósága határainak vizsgálata jelenti.¹

Jelen munka több értelemben is határterületet érint. Egyfelől térben: a 17. század végén Baranya megye vallási értelemben a latin és a görög kereszténység, politikai értelemben a keresztény és a muszlim államalakulatok határmezsgyéjén feküdt. Másfelől pedig időben: a vesztfáliai békét követő néhány évtizedben Nyugat-Európában a konfesszionizáció korszaka jobbra lezáródott,² ezzel szemben Magyarország esetében a korábban oszmán kézen lévő területek európai típusú, a korabeli értelemben vett modern államalakulatba történő integrálódása egy, a 17. század utolsó évtizedeiben kezdődő második felekezetesedési folyamatot eredményezett.³ Ez Baranya megye esetében összességében a katolikus felekezet térnyeréseként realizálódott, mivel a felekezeti határok a 17. század végétől (már a 18. század közepére is) jelentős mértékben a katolicizmus javára tolódtak el.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen módon zajlott a baranyai helyi társadalom felekezetváltoztatása, meg kell vizsgálnunk, hogy kik, hogyan és minek/kinek a hatására lettek katolikusok, vagyis számba kell vennünk a katolizáció (nem történelemmethodikai értelemben vett) forrásait, módjait, valamint annak alakítóit. Fontos kiemelni, hogy a jelen elmélkedésben a Baranya megyei „második konfesszionizációt” pusztán ebből az elméleti szempontból vesszük vizsgálat alá, nem pedig statisztikai alapon, a lélekszámok szintjén, hiszen ez utóbbi a hiányzó szisztematikus kutatások miatt egyelőre nem is lenne lehetséges.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében érdemes előre összefoglalnunk a vázolni kívánt tényezőket a felekezethez tartozás, illetve felekezetváltoztatás testi

¹ A paradigmára és annak nyugat-európai (valamint meglehetősen szerény magyar) szakirodalmára lásd Kármán 2013, amelyből a kutatás aktuális útjaira vonatkozó tájékoztatást is nyerhetünk, elsősorban Magyarország történetének vonatkozásában.

² A korszak határait viszonylag szélesen meghúzó Wolfgang Reinhard a konfesszionizáció korának végpontját az „utolsó nagy felekezetpolitikai intézkedéshez”, azaz a salzburgi protestánsok elűzéséhez (1730) köti. Reinhard 1995: 435–436.

³ Vö. Tusor 2008: 18. A Reinhard-féle fogalomrendszerben tudtommal nem szerepel „második konfesszionizáció”, azonban ez az általam itt használt fogalom visszavezethető a paradigma alapvető ideáira. „Második konfesszionizáción” azt a felekezetesedési folyamatot értem, amely a felekezetképződéstől időben és térben eltávolodva zajlik le, vagyis a már kialakult felekezetektől való elszakadást, másikkal csatlakozást, adott régió felekezeti térképeinek átstrukturálódását jelölhetjük vele.

és lelki komponenseinek viszonylatában. Tisztán testi értelemben a katolizáció tulajdonképpeni forrását a máshonnan származó katolikusok alkotják, akik betelepítés vagy önálló megtelepedés útján kerülnek az adott területre. A hatalom szempontjából ez szintén a skála egyik végén helyezkedik el, mivel kizárólag a világi hatalom játszik szerepet benne, akár a betelepítés végrehajtójaként, akár különböző engedélyek és tilalmak révén. A második forrást a helyben élő nem katolikus lakosság jelenti, amely áttérés-áttérítés által csatlakozik a katolikus felekezethez. Ebben általában a világi hatalom is komoly szerepet játszik a különböző direkt vagy indirekt kényszerítő eszközök alkalmazása által, de a térítés lényegi szereplői között már a lelki hatalom képviselői is megtalálhatók: a keresztelést, gyóntatást, áldoztatást, templomszentelést végző, hitvallást kivevő püspökök, papok, szerzetesek. A társadalom katolizációjának harmadik fő forrását az új generációk alkotják, amelyeknek a katolikus nevelés és oktatás kínál lehetőséget a felekezethez tartozásuk elérésére, illetve megerősítésére. Ez a korszakban kifejezetten egyházi funkció, alapfokon a plébániahálózat, közép- és felsőfokon pedig leginkább a szerzetesi intézmények feladata volt. A világi hatalom azonban még ebben is megjelenik, ugyanis mecénási, fenntartói szerepben az állam, az egyház és a földesúr egyaránt jelen lehetett. Végül negyedik forrásként a kevésbé erős felekezeti tudatú, az adminisztráció szempontjából katolikusnak számító hívek körét is fel kell vennünk a listára. Ezek megtartása, hitben való megerősítése, teológiai értelemben vett megtérése, *metanoiája*⁴ szintén egy terület lakosságának katolizálását eredményezi. Ebben pedig a legfontosabb cselekvő a területi alapon szervezett, helyben működő világi papság mellett elsősorban a szerzetesség volt, amely a vallásos társulatok, kegyhelyek fenntartása és működtetése, valamint további lelkipásztori funkciók révén nagyban meghatározta egy-egy tájegység szakralitását.

Látható, hogy a fentiekben körülírt négy csoport esetében az elsőtől a negyedikig a testi komponens és ennek megfelelően a világi hatalom szerepe fokozatosan csökken, a lelki tényező és az azt leginkább megtettesítő szerzetesség pedig nő. Nem szabad megfeledkeznünk azonban bizonyos átmeneti formákról, valamint egyes tevékenységekről „melléktermékeiről” sem. Átmeneti formát képvisel például a vegyes házasság, amelynél a nem katolikus házastárs esetleges áttérése a fenti második csoportba sorolható eredményt hoz, míg a gyermekek katolikus anyakönyvezésével a harmadik forrásból származó új felekezeti tagok születnek. Szintén ilyen átmeneti forma a papképzés, amely az oktatás és nevelés tárgyköréhez tartozik, de speciális jellege miatt – tudniillik mivel a felekezet helyi vezetőinek képzéséről van szó – hatással van a már a negyedik csoportba sorolt megtérésekre, a felekezeti tudatosság magasabb fokán álló közösségek létrejöttére is. „Mellékterméknek” pedig a katolizálás azon, nem kifejezetten szándékolt motívumait nevezhetjük, amelyek egy-egy eredetileg más célt szolgáló módszer gyakorlása során keletkeznek, például a nem katolikusok áttérésre vonatkozó elhatáro-

⁴ Jelen tanulmányban a nem katolikusok katolizálására következetesen az „áttérés” fogalmát alkalmazom, míg a katolikusnak minősülő személyek lelki értelemben vett „megtérését” említem. A teológiai fogalomra lásd például: Beinert (szerk.) 2004: 75.

zását olyan tényezők hatására, mint az oktatás köréhez tartozó iskolai színjátszás vagy a megerősítést/megtérést szolgáló barokk vallásgyakorlati formák.

A vázolt séma időben és térben való elhelyezése céljából fontos látnunk a szóban forgó régió felekezeti térképét a kezdőpontban, vagyis Baranya megye keresztény csapatok általi, 1686-ban történő elfoglalásakor. Ez szerencsére Claus Heinrich Gattermann összefoglalásának eredményeképpen viszonylag tisztán kirajzolódik.⁵ Eszerint az iszlám követői elenyésző számban éltek a megye területén, szinte kizárólag a városokban és az erődített helyeken, ahol a politikai és katonai vezető réteget alkották. Magának Pécsnek a többségi felekezete az unitárius volt, ugyanakkor a várostól délnyugat felé eső terület falvainak lakosságát is elsősorban e közösség tagjai alkották. Szerb ortodoxok a megyében sokfelé éltek, Pécsen kívül főleg a keleti, középső és északi részeken. A magyarok a délkeleti, déli és délnyugati sávokat a református felekezet uralta, miközben Pécsről északra és a megye középvonalában római katolikus lakosság élt. Evangélikus közösségek is előfordultak, ezek azonban már a keresztény seregek nyomán meginduló betelepülés eredményeként jöhettek létre a forrásként használt összeírások⁶ keletkezési idejéig.⁷ Vegyes felekezeti településeket az összeírások Baranya megyében meglehetősen kis számban tüntettek fel, elsősorban a szerbek által is lakott településeknél alkalmazták ezt a kitételet.

KATOLIKUS LAKOSSÁG BETELEPÍTÉSE

A fent vázolt skálán a tisztán test szerinti végpontból elindulva elsőként a lakosság cserélődését kell megemlítenünk mint a katolizálás forrását. Ez módját tekintve a betelepítések (és a háborús pusztulás) révén növelte a katolikusok számát, arányát. Az alakítók szempontjából pedig a hatalom jellegével kapcsolatban említett skálának szintén a test szerinti oldalán található: a betelepítések (valamint korábban a háború és az általa okozott népességsökkenés is) tisztán a világi hatalmi funkciók körébe tartoznak, még ha azokat történetesen egyházi földesurak gyakorolják is. A betelepítés során természetesen nem kizárólag katolikusok érkeztek a megyébe, mint ahogy a háborús pusztulás sem csak más felekezetűeket érintett, kvantitatív kutatások híján ráadásul csak egyes esetek általánosításával juthatunk következtetésekre. A szakirodalom azonban egyetért abban, hogy az egyházi birtokosok, valamint a katolicizmus ügyét szem előtt tartó világi földesurak csak

⁵ Gattermann 2005: 73–75. A 17. század elejének viszonyaira vonatkozóan, amelyek azonban lényegében nem változtak a visszafoglaló háborúig; Molnár 2003: 32–33.

⁶ Gattermann 2005: 74.

⁷ A lutheri irányzat követőinek eredetére vonatkozó sejtésről: Galambos 1942: 73. Claus Heinrich Gattermann az összeírások alapján öt, 1686-ban már meglévő evangélikus faluról ír, amelyek közül négy szerinte a kis lakosságának és unitárius szomszédságának köszönhetően, mintegy az unitáriusok elleni térítési akció melléktermékeként katolizált. Nem feltételez tehát igen korai betelepülést, hanem eleve baranyai lakosoknak tartja az 1689 előtt áttérő mintegy másfélszáz evangélikust. Gattermann 2005: 94.

katolikusokat telepítettek, míg a gazdasági szempontok által vezérelt, bármilyen felekezethez tartozó birtokosok vallásilag vegyes telepéseket hoztak, egy idő után arra is ügyelve, hogy azok letelepedése viszonylag homogén konfesszionális csoportokban történjen.⁸ Megnehezíti a vizsgálódásunkat, hogy az 1704 előtti adatok⁹ az ebben az évben zajlott rácdúlás miatt nem tekinthetők igazán mérvadónak, mivel a lakosság pusztulása, de még inkább további elvándorlása ekkor újra felbolydította Baranya megye népességét.¹⁰ Az 1690 körül érkező jelentős lélekszámú ortodox szerb bevándorló csoport nagy része 1704-ben újra távozott, a Rákóczi-szabadságharc után érkező újabb szerb lakosság pedig szintén jelentős arányban költözött más helyekre az 1730-as évek második felében.¹¹ A legmarkánsabb katolikus betelepülő népcsoport a németiség volt, amely elsősorban a megye keleti részén hozott létre telepeket. A pécsváradi apátság területén már a 17. század utolsó évtizedében megkezdődött a letelepítésük, de nagyobb számban a Rákóczi-szabadságharc utáni évektől érkeztek, eleinte a Tolnával határos északi részekre, majd az 1730-as évek végétől a Batthyány-uradalom fogadta be őket nagy számban.¹² Rajtuk kívül a katolikus délszlávok (horvátok, bosnyákok) is jelentős arányban telepedtek le Baranya megye déli részén, ugyanakkor az ortodox szerbekhez hasonlóan viszonylag mobilis népcsoportnak számítottak.¹³

Egy terület új lakosság általi katolizációjának lelki komponenseként azt emelhetjük ki, hogy egy-egy új telep megszilárdulásának feltételét az egyházi struktúrába való integrálódásuk jelentette.¹⁴ A szerzetesség ezen a ponton csak annyiban volt érintett, amennyiben az új falvak pasztorálását a korai időszakban, az egyházmegye szervezetébe való betagozódás előtt ők végezték. Úgy tűnik azonban, hogy ez Baranya megyében nem volt túlságosan gyakori.¹⁵ Példaként említhetjük Bólyt, a Batthyány család uradalmi központját, ahová 1737-ben, az ortodox szerbek eltávolítása után német katolikus lakosságot telepítettek, és az 1744-es plébániaalapítás előtt a versendi ferences adminisztrátor gazdolta

⁸ Spannenberger 2010: 35–37. Vö. Hermann 1982: 296–297. A püspök, a káptalan, valamint a pécsváradi apátság igen jelentős Baranya megyei földesúrnak számított, ahogyan a Rákóczi-szabadságharc után a buzgó telepítő és templomépítő Batthyány család is. Utóbbira: Nagy 1982: 381; Lantosné Imre 2005: 187–191.

⁹ A teljesség igénye nélkül ilyenek: Hoffmann 1933; Nagy 1978a, 1978b; Tímár 1982. Összefoglaló jelleggel: Taba 1941; Gattermann 2005.

¹⁰ Szita 1974–1975; Gattermann 2005: 145–148.

¹¹ Szita 1978; Nagy 1982: 370–374, 381–386.

¹² Hermann 1929; Hoffmann 1933; Nagy 1982; Máté 2009. Vö. Bezerédy 1978: 404 (térkép az 1730 előtti német letelepedésekről). A Mecsekhat vidékére nagyobb számban érkező evangélikus német lakosság az 1770-es években telepedett le. Máté 2009: 273–274.

¹³ Nagy 1982: 368–369, 376, 381; Sršan 1991.

¹⁴ Spannenberger 2010: 39.

¹⁵ Az egyes nemzetiségek papjairól és a szigetvári ferencesek ilyen jellegű, főleg Somogy megyei érintettségéről: Gőzsy 2010: 52–60.

őket.¹⁶ Bellyén pedig a Savoyai Eugén herceg által behívott németek számára 1720-ban épült kastélykápolnában 1771-ig az eszéki ferencesek pasztoráltak.¹⁷

MÁS FELEKEZETŰEK ÁTTÉRÉSE

A katolizáció második forrását a más felekezetűek jelentik, akik esetében az áttérés, a másik oldalról nézve a térítés volt a felekezetváltoztatás módja. A kialakuló keresztény felekezetek egyik alapvető jellemzője az igazság abszolút birtoklásának tudata volt,¹⁸ ami egyben a misszió, a hittérítés fő mozgatórugója. Ez a tevékenység pedig a mindenkori világegyházban éppúgy, mint a visszafoglalt Dél-Dunántúlon tipikusan szerzetesi feladatkör. A jezsuita rend alapvető célkitűzése – noha Magyarországon fő profiljává a középfokú oktatás vált – éppen a hittérítés volt,¹⁹ és azt többek között az itt tárgyalt területen is messzemenően gyakorolta, már a hódoltság időszakában is.²⁰ A keresztény csapatok sikereit követően új alapokra helyezték a meglévő pécsi intézményüket,²¹ amely rögtön a környékbeli hittérítés központja lett. Baranya megye szempontjából fontos megemlíteni közeli megtelepedéseiket, így a szigetvárit (1689),²² valamint az eszékit (1688)²³ is.

Az 1680-as évek végének nagy baranyai jezsuita térítőakciója alapvetően minden nem katolikus felekezetre kiterjedt. A siker mértéke ugyanakkor a világi hatalom részvételén és hozzáállásán is múlt. A törvények alapján illegálisnak számító felekezetek érthető módon nem állhattak ellen a szervezett térítéseknek. Így a bukott rezsimet képviselő, minden imahelyet automatikusan elvesztő, kevés helyben maradt muszlimnak nem maradt más választása, mint a betagolódás és a megkeresztelkedés;²⁴ de a Jézus Krisztus isteni természetét tagadó unitáriusok vallásgyakorlatát sem garantálták állami törvények, így velük szemben is a lehető leghatékonyabb fellépésre volt lehetőség. Különösen prédikátoraik áttérítése, sőt a pécsi jezsuita rendházban történő átképzése, valamint templomaik kényszerrel történő felszentelése vezetett eredményre.²⁵ Ennek hatására komplett falvak tértek át, bár katolizálásuk feltehetően kényszeredett volt, nélkülözte a meggyőződést. A jezsuiták által közölt számok nyilvánvalóan túlzóak: a visszaesés hatására többször is megkeresztelkedők újbóli beszámítása mellett a pécsi rezidencia jelentőségének hangsúlyozása érdekében is torzítanak a jelentéseikben szereplő

¹⁶ Brüstle 1876: 296; Nagy 1982: 376–377.

¹⁷ Brüstle 1876: 165–166.

¹⁸ Reinhard 1995: 426, 428; Tusor 2008: 15.

¹⁹ Bangert 2002: 27–32.

²⁰ Pécsi missziójuk török kori történetére: Molnár 2003: 11–119.

²¹ További irodalom: Siptár 2009: 156.

²² Siptár 2012: 200.

²³ Korade 1987: 49.

²⁴ Gattermann 2005: 89. A muszlimok áttérésére még: Pinzger 1934: 38–39; Galambos 1942: 78–79.

²⁵ Pinzger 1934: 41; Galambos 1942: 63, 67–68.

adatok.²⁶ A pécsi keresztelési anyakönyvek ráadásul a későbbi években is említenek unitárius keresztelteket, holott az illetők falujukkal együtt elméletileg már jóval korábban katolikus hitre tértek.²⁷ Eszerint az áttérőket ezekben az években pusztán külső jegyek (gyónás, áldozás, hitvallás, unitáriusok esetében a Szentháromság nevében való megkereszelkedés) alapján számolták össze, amelyek mögött nem feltétlenül állt őszinte megtérés, különösen, amikor egész falvak²⁸ katolizálásáról hallunk. Sőt, sokszor maguk a jezsuiták számoltak be a korábbi felekezethez való nagyarányú visszatérésekről,²⁹ vagyis az ilyen esetekben nyilvánvaló a katolizálás pusztá eljátszása, de legalábbis – ha őszinte áttérésről lett volna is szó – törékeny, ideiglenes volta.

Különösen igaz ez az állami törvények által garantált református felekezet tagjaira, hiszen az ő körükben is jelentős számú megtérőt jegyeztek fel a jezsuita *Litterae Annuae*.³⁰ Az ő esetükben azonban korántsem értek el akkora eredményeket, mint az unitáriusoknál, pedig a reformátusok térítéséhez a rend még hangsúlyosabb segítséget kapott a világi hatalom helyi képviselőitől. Francesco Giani szerémi püspök, pécsváradi apát ugyanis mint földesúr kálvinista falvai lakosságát választás elé állította: áttérnek vagy elköltöznek.³¹ Kifejezett kényszer hatására történő „csodás” megtérésekről is maradtak azonban fenn adatok, amelyekben báró Tullius Miglio de Prumberg királyi biztos, az Újszerzeményi Bizottság tagja és Gabriele Vecchi szigetvári parancsnok játszották a főszerepet.³² Mind az áttérések lélektana, mind a szerzetesek szerepe szempontjából tanulságos az a jelentés, amely a Vörösmart környéki reformátusok nagyarányú megtéréséről számolt be. Eszerint Francesco Giani pécsváradi apát az egyik birtokán, a református Vörösmarton két gonosztevőt elfogott, akiket azonban a falu harangszóval összecsőditett népe kiszabadított. Tullius Miglio erről értesülve Vecchi katonáival húsz lázadót Szigetvárra vitetett. Ők itt beismerték, hogy a prédikátorok hamis tant hirdettek nekik, mert Kálvin hitét prédikálták, holott ők katolikusok voltak. A lázadást is azok készítették elő, mivel valójában senki sem kért tőlük felekezetváltást, a prédikátoraik mégis ezzel fenyegetőzve vették rá a népet a foglyok kiszabadítására. Így aztán a halálbüntetést elkerülendő hajlandók voltak megígérni, hogy felveszik a katolikus hitet, a jövőben hűen szolgálnak Istennek és természetes uruknak, a királynak. Erre összehívták a környékbeli

²⁶ Számszerű levezetéssel: Gattermann 2005: 91–93. A jezsuita *Litterae Annuae* forrástípusának kritikájára (a hódoltság korának pécsi jelentéseire koncentrálva): Molnár 2003: 14–16.

²⁷ Gattermann 91–92. Nem vethetjük el ugyanakkor Pinzger Ferenc magyarázatát sem, aki szerint a falujukból elmenekült unitáriusok visszatéréséről van szó: Pinzger 1934: 40–41.

²⁸ Ezeket a jelentések alapján fel is sorolja: Pinzger 1934: 39–42; Galambos 1942: 67–69, 73. A megtérők azon számai, amelyek ugyanitt, de falvanként vagy évenként egyesével vannak megadva, már hihetőbbnek tűnnek.

²⁹ Galambos 1942: 68–70, 72.

³⁰ Ezek nem egyszer csodás magyarázattal szolgálnak a felekezetváltásra: Pinzger 1934: 45–52.

³¹ Galambos 1942: 69.

³² Galambos 1942: 69–71.

református falvak lakosságát is, akik a történetek hallatán csodálatos módon mind a felekezetváltoztatás mellett döntöttek.³³

A történet mögött nyilvánvalóan kényszeráttérést sejtethünk, azonban meggondolandó a prédikátorok bűnbakként való megjelenítése. Akár őszinte valóság is lehet az, amely szerint a református prédikátor vezette hívek a katolicizmussal még nem találkoztak valós alternatívaként. Ebben a helyzetben azonban, amikor az új uralkodójuk és új földesuruk felekezeteként jelent meg, rögtön versenyképessé vált a szemükben. A jelentés záró bekezdése is ezt látszik alátámasztani:

„[...] hat további falu küldöttei a faluközösségek megbízásából váratlanul, senki által sem sejtve a biztos [Tullius Miglio] elé álltak és megkérdezték, vajon a király hite-e az igaz üdvözítő hit, majd miután azt a választ kapták, hogy csak az az üdvözítő, azt felelték: nekünk is illik azt követni, ezért kérjük, hogy küldjetez nekünk szereteteket, akik minket tájékoztatnak és oktatnak – ami így is lett.”³⁴

Ezen a ponton érdemes egy rövid kitérőt tennünk és rákérdoznünk a hódítást követő nagy áttérési hullám mögötti motívumokra. A korábbi időszakra nézve Molnár Antal szerint a legnyomósabb érvet a katolizálásra az egyház régisége, valamint az annak tagjaként remélhető biztos üdvözülési kilátások jelentették.³⁵ A legnagyobb akadály pedig elsősorban a felekezetiileg meghatározott családi és szűkebb társadalmi közeggel való szembefordulás volt.³⁶ De vajon mi lehetett az oka a török kiűzését követő évek meglehetősen sikeres jezsuita térítő akciójának?

Első lépésben érdemes tisztázni, hogy a siker mértéke nagyban a jezsuita eredetű forrásanyag állításainak függvénye, vagyis a katolizálás arányát részben a fent említett, kényszer hatására történő látszatáttérésekkel³⁷ kell magyaráznunk, egyben csökkentenünk. A források állítása szerint gyakran a kálvinista prédikátor „izgatása”³⁸ nyomán került sor a felekezet újbóli visszacserélésére, vagyis nyilvánvalónak tűnik, hogy a lakosság a mindenképp nagy hatású, meggyőzőnek tűnő jezsuita páter távozása után eredeti pásztora által újból befolyásolható volt.³⁹

³³ BEKK LEO Coll. Hev. Tomus X. No. 65. 261–264. Nagy részének tartalmi összefoglalása: Galambos 1942: 70–71.

³⁴ BEKK LEO Coll. Hev. Tomus X. No. 65. 264. Az idézett mondat a Galambos-féle összefoglalóban már nem szerepel, a fordítás az eredeti kézirat alapján készült.

³⁵ Molnár 2005: 160–161. Magasabb társadalmi státusz esetén ezt egészíti ki a katolikus udvar vonzereje és az ebből következően katolikusként elérhető komolyabb karrierlehetőségek. Lukács–Molnár 1997: 357; Molnár 2008: 141.

³⁶ Molnár 2005: 161. Ha ezt a megállapítást elfogadjuk, a tömeges áttérést elvben elképzelhetőbbnek kellene tartanunk. Ám ugyanez lehet az oka annak is, hogy a jezsuiták térítéseikkor elsősorban a prédikátorokat és az előkelőket célozták meg.

³⁷ Az áttérés színlelésének előfordulását a jezsuita jelentések is explicit módon említik: Pinzger 1934: 58–59.

³⁸ BEKK LEO Coll. Hev. Tomus X. No. 65. 262; Galambos 1942: 69, 71.

³⁹ A pécsi jezsuita házi történet írója a visszatérésekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy mindez azért történt, mert ők mindig és mindenütt nem lehettek ott (lásd a következő jegyzetben megjelölt

Ezért törekedtek a jezsuiták maguknak a prédikátoroknak, valamint a falvak előkelőinek tényleges megtérítésére, ami még a reformátusok körében szintén járt némi sikerrel a Dél-Dunántúlon.⁴⁰ A jelentésekben ugyanakkor szerepelnek történetek egyes atyák csodálatos meneküléséről is, amelyek azt sem hallgatták el, hogy bizonyos falvak kifejezetten erősen tiltakoztak az áttérítésüket célzó jezsuiták jelenléte ellen.⁴¹

Nem elhanyagolható emellett egy másik jelenség, az úgynevezett kriptokatolicizmus sem, amelyre szintén a hódoltság korából tudunk szemléletes példát hozni. A pécsi jezsuita misszió 17. század eleji megalakulása után ugyanis a jelentések eleinte – akárcsak a most tárgyalt időszak első éveiben – irreálisan nagy számú megtérőről számoltak be, azonban ezek a „megtérők” valójában még meg nem szilárdult protestáns identitással rendelkező, szubkonfesszionális közösségek voltak, amelyek katolikus pap vagy világi pásztor, úgynevezett licenciátus vezetésével egy csapásra katolikussá váltak.⁴² Vagyis a közösség kritika nélkül vette át aktuális vallási vezetőjének hovatartozását. Ilyen, a felekezetiesedés szempontjából elmaradottnak tekinthető közösségek a térségben még a 17. század vége felé is előfordulhattak, illetve a korábbi jezsuita térítőmunka eredményeként egyes falvak már korábban elbizonytalanodhattak.

A meg nem szilárdult felekezeti hovatartozású közösségek könnyű áttérését más szempontból világítja meg a Baranya megyei evangélikusok viszonylag problémamentes katolizálása,⁴³ akik esetében a felekezeti hovatartozás maga szilárd lehetett, de kialakult és népes közösség híján könnyen áldozatul esett az expanzív helyzetben lévő katolicizmusnak. Ez a gondolat pedig részben elvezet az őszinte és valós áttérések feltételezhető okához is. Ahogyan ugyanis a fent említett jelentés végkicsengése is utal rá, a katolicizmust sokan az új korszakkal, a török alóli felszabadulással és az azt követő új renddel azonosították, ezért könnyen vonzóbbá válhatott a régi hitüknél. Ez az azonosítás annál is könnyebb lehetett, mivel a megyei és városi tisztviselők, valamint a földbirtokosok mind egy csapásra új, katolikus személyek lettek, valamint a helyben tartózkodó egyházi vezető réteg is viszonylag gyorsan kiépült.⁴⁴

Visszakanyarodva vizsgálódásunk eredeti célkitűzéséhez, a világi hatalom és a szerzetesség viszonya szempontjából érdekes példát jelent a nem katolikus lakosság kitiltása Pécsről 1692 húsvéthétfőjén. Az aktust a világi hatalom, Pécs bírása és tanácsa hajtotta végre, de helyileg a jezsuiták diplomáiban végzett nagymise keretében történt, az iraton pedig a tizenkét aláíró alatt Ravasz Ferenc

helyeket). A jezsuiták azt is külön feljegyezték az 1690-es években, hogy az új áttértek a hitben nincsenek még eléggé megerősítve, ezért elpártolnak vagy közömbösekké válnak és mindig csak ingadoznak. Pinzger 1934: 26.

⁴⁰ Pinzger 1934: 48; Galambos 1942: 69–72. A jezsuitáknak már a török korban meglévő hasonló gyakorlatára: Molnár 2005: 160.

⁴¹ Pinzger 1934: 60–62; Galambos 1942: 63–66, 70–72.

⁴² Molnár 2003: 85–86, 156; 2005: 157. A licenciátusokra általában: Juhász 1921.

⁴³ Pinzger 1934: 42–45; Galambos 1942: 73–74.

⁴⁴ Gattermann 2005: 76–77.

pécsi jezsuita előjáró neve és pecsétje szerepelt.⁴⁵ Az eset ugyanakkor további tanulságokkal is szolgál a nem katolikusok felekezeti-váltására vonatkozó mód-szerek tekintetében: bizonyos jogok felekezethez kötése is a térítés eszköze lehet a világi hatalom kezében. Jelen esetben ennek negatív oldalaként a pécsi polgárok, sőt lakosok közül való kitiltást, tehát egyes jogok megvonását láthatjuk, míg ezzel ellentétben a polgári és iparüzési-kereskedelmi jogok vagy éppen a letelepedési engedély megadása mint pozitív szempont mutatkozik meg.⁴⁶

Az a tény azonban, hogy a 18. század közepéig az ortodox rácok a kamara nyomására és I. Lipót 1690. évi kiváltságlevelének értelmében megmaradtak Pécs külvárosában,⁴⁷ azt a jól ismert megállapítást erősíti, hogy az államhatalomnak az alattvalók felekezethez tartozásánál fontosabb szempontjai is voltak.⁴⁸ A „második konfesszionizáció” tehát nem magyarázható egyszerűen a katolikus állam céljaival és helyzetéből adódó hatékony érdekérvényesítésével.

A jezsuita hittérítési akció az első években kiterjedt a görögkeleti szerb lakosságra is. Az ortodoxok katolikus egyházba való integrálásának azonban nem a protestánsoknál alkalmazott áttérítés, hanem az elszakadt közösségekkel való unióra lépés volt a már-már hagyományosnak számító módszere.⁴⁹ A szerzetesrend törekvéseinek sikerét jelzi az 1690. január 18-i ünnepélyes aktus, amelynek során a pécsi jezsuita templomban a görögkeletiek képviselői esküt tettek a római egyházhoz való csatlakozásra.⁵⁰ Még ugyanebben az évben azonban az Arsenije Carnojević ipeki pátriárka által vezetett nagy szerb bevándorlás hatására sor került I. Lipót említett privilégiumának kiadására, amely nagyon széles egyházi önállóságot, sőt gazdasági előnyöket juttatott a görögkeleti szerbeknek, lényegében megszüntette a korábbi unió vonzerejét. Tekintve, hogy a bevándorlás I. Lipót áprilisi felhívásának hatására történt, amelyben a közös ellenség elleni együttes fegyveres fellépésre buzdította a szerbeket, cserébe pedig vallásszabadságot és oltalmat ígért,⁵¹ ez az akció kifejezetten az állami érdekek egyháziaknál előbbre helyezését mutatja. Nem célunk részletezni az unió sikeretelenségének ennél jóval komplexebb okait, mindössze annak jelzésére szorítokozunk, hogy a világi hatalom eltérő érdekei itt lényegében annullálták a szerzetesi erőfeszítéseket.⁵²

⁴⁵ BEKK LEO Coll. Hev. Tomus X. No. 69. 278–280. A fogadalmat sok helyen említi a szakirodalom, legrészletesebb feldolgozásai: Pinzger 1934: 69–70; Galambos 1942: 79–82. Latin nyelvű szövegiadása: Brüstle 1874: 17–19.

⁴⁶ Nagy 1982: 383. További példákat olvashatunk jogok és tisztségek katolicizmushoz kötésére: Pinzger 1934: 26–27. Francesco Giani pécsváradi apát fent említett módszere is ezek közé sorolható: Galambos 1942: 69–71.

⁴⁷ Nagy 1982: 383. A kiváltságlevelél további megerősítései (1695, 1706, 1713, 1715, 1743) azt mutatják, hogy az állam hozzáállása később sem változott.

⁴⁸ Kármán 2011: 24–25.

⁴⁹ Kifejezetten a szerbekre vonatkozóan további irodalommal: Molnár 2008: 76–89.

⁵⁰ Pinzger 1934: 52–55; Galambos 1942: 74–78.

⁵¹ Az unióra és a kiváltságlevelére egyaránt: Dujmov 2005: 119–124.

⁵² Ez annak ellenére elmondható, hogy ortodoxok katolizálására is bőven akad példa a következő évtizedek jezsuita jelentéseiben: Pinzger 1934: 55–57.

Az áttérésekről szóló fejtegetések lezárásaként adódik a megállapítás, miszerint a más felekezetűek katolizálásában mind a világi hatalom, mind a szerzetesség aktivitása elengedhetetlenül fontos szerepet játszott. A hatalom mint testi komponens (katonaság jelenléte, büntetéssel fenyegetés, elköltözés mint alternatíva, kitiltás) tehát a más felekezetűek katolizálásának formáját biztosította,⁵³ míg annak tartalmát nagy arányban a szerzetesi aktivitás adta (a jezsuita misszionáriusok vagy az elvett templomok szerzetesi lelkipásztorai az oktatás, meggyőzés, gyóntatás, áldoztatás, hitvallás kivétele révén).⁵⁴

Fent már jeleztük, hogy a egyes házasságok révén is számolhatunk a nem katolikus felekezethez tartozók áttéréseivel.⁵⁵ Különösen izgalmas átmeneti formát jelent ez a házastársak, valamint a közös gyermekek felekezetének megváltozása kapcsán, ami elvezet bennünket fejtegetésünk harmadik pontjához, az új generációk katolikus neveléséhez. Két okból sem szentelhetünk azonban itt különösebb figyelmet e kérdés kellő körüljárásának. Egyrészt az ilyen vallásváltás a résztvevők miatt ebben a korszakban is leginkább a magánügyek körébe tartozott, még akkor is, ha a vegyes házasság – főleg a későbbiekben – fontos egyházi és állami szabályozás tárgyává vált.⁵⁶ Ilyen módon ennél a katolizálási módnál a szerzetességnek minimális szerepe mutatható ki. Ráadásul az efféle áttérések arányairól az egyes felekezetek javára vagy kárára csak az anyakönyvek teljes feldolgozásával tehetnénk releváns megállapításokat, erre vonatkozó kutatások híján azonban ettől most tartózkodnunk kell.

ÚJ GENERÁCIÓK KATOLIKUS OKTATÁSA ÉS NEVELÉSE

A katolizálás harmadik jelentős forrását a természetes gyarapodás miatt növekvő lélekszámú új generációk jelentik, amelyek tagjai a katolikus oktatási intézményekben történő neveltetés, valamint a katolikus jellegű művelődés elemeinek elsajátítása révén egyre nagyobb számban és egyre inkább lelki értelemben váltak a katolikus felekezethez tartozóvá. A katolikus oktatás mint a katolizálás harmadik módja még egy lépéssel távolabb áll a világi hatalom szerepétől mint testi

⁵³ Az áttérés érdekében alkalmazott további formai eszközöket jelentett a Rákóczi-szabadságharc után a világi hatalom és az egyházi hierarchia kezében egy új, sajátos jogi-közigazgatási módszer. Az eredetileg katolikusnak épült templomokat a hatályos jogszabályok értelmében nem használhatták más felekezetek, így valóságos vizsgálathullám indult a református közösségek templomainak eredetével kapcsolatban. A katolikus tanúk vallomásai alapján azután az eredetileg katolikusnak bizonyult templomokat elvették a reformátusoktól. Másfelől az engedély nélkül épült, felújított, bővített református templomok bezárását is elrendelték a törvények, amelyeknek szigorú betartása során is sok, protestánsokat sújtó rendelkezés született. Az országos tendencia (lásd például Bíró–Bucsay–Tóth–Varga 1949: 190–194) baranyai megnyilvánulásaira: Bezerédy 1977.

⁵⁴ A pécsi egyházmegyében zajló akciók esetében ezt a jezsuita jelentések kifejezetten hangsúlyozták: Pinzger 1934: 47; Galambos 1942: 63, 66, 69, 71–72.

⁵⁵ Spannenberger 2010: 41.

⁵⁶ A magyarországi vegyes házasságokkal, a nem katolikus fél által adandó reverzáissal kapcsolatos rövid összefoglaló: Ványó 1933: 55–57.

komponenstől, mivel az az állami oktatási reformig, 1777-ig csak mint mecénás kapcsolódott be annak életébe. Ezzel szemben a baranyai középszintű oktatást a török kor végétől 1773. évi feloszlatásáig egyedül a jezsuita rend tartotta kézben, mivel 1765-ig, a nagykanizsai piarista gimnázium létrejöttéig az egész Dél-Dunántúlon mindössze egyetlen középiskola, a pécsi jezsuita gimnázium működött.⁵⁷ Ennek telkét a Budai Kamarai Adminisztráció és az Újszerzeményi Bizottság helyi tisztviselőitől kapta meg a rend, ahogyan a kezdeti időkben az Udvari Kamara éves pénzjuttatásai finanszírozták a jezsuiták működését. Később Széchényi György érsek tett alapítványt a javukra, ennek azonban csak a kamatait sikerült több-kevesebb rendszerességgel megkapniuk, az alapítóke sosem jutott a birtokukba. Így végül Görcsöny falu kedvező áron való megvétele tette lehetővé az iskola hosszútávú anyagi ellátását, valamint új épületének felhúzását.⁵⁸

A pécsi jezsuita oktatás gimnáziumi keretek között⁵⁹ 1687-ben indult. A tanulók száma már 1698-ban meghaladta a százat, 1704-re elérte a 150-et, az 1720-as évek második felére pedig 400 körül volt.⁶⁰ A tananyag elsősorban a latin nyelv elsajátításához kapcsolódott,⁶¹ speciálisan katolikus karakterét a tanulók Mária-kongregációi, valamint az iskoladrámák adták. Előbbi az éretnyervek szervezett gyakorlásának,⁶² utóbbi a nyilvános fellépés felvállalásának és a szélesebb körű (mind egyházi, mind világi) műveltség megszerzésének volt alkalmas eszköze. Az iskoladrámák emellett a más felekezetűek áttérítésének járulékos módszereként is szolgáltak, mivel a nyilvános előadások nézőire komoly hatást gyakorolhattak, annál is inkább, mivel a kevés közösségi szórakozási lehetőség egyikét jelentették és látványosság tekintetében meglehetősen élen jártak ezek között.⁶³ Nem állnak, nem is igen állhatnának rendelkezésünkre adatok az iskoladrámák hatására megtérők számáról, mégis óvatosságra kell intsen bennünket az a tény, hogy az előadások színhelye a kizárólag katolikus lakosságú pécsi belváros és közvetlen környezete volt.⁶⁴

A jezsuita oktatás szerepét még inkább kiemelni, hogy a pécsi egyházmegyében uralkodó paphiány következtében a török időket követő évtizedekben még igen

⁵⁷ A térség első nem katolikus iskolája, a csurgói református gimnázium pedig csak jóval a türelmi rendelet után, 1792-ben nyílt meg; Mészáros 1988: 176, 237, 291–292. A török időkben unitárius iskola működött Pécsert, de ennek jelentőségét a történetírók hajlamosak eltúlozni; Molnár 2003: 22.

⁵⁸ Kiss 1914: 11–13; Galambos 1942: 34–41, 44–54; Rajczy 1987: 12–14.

⁵⁹ Már a török korban is működött katolikus iskola a jezsuiták felügyelete alatt, de világi tanerők alkalmazásával; Molnár 2003: 91–94.

⁶⁰ A jezsuita rend 1773. évi feloszlatása után bő négy évtizeddel a ciszterciek vezetésére bízott gimnáziumban 1815–1947 között végig 200 és 600 között ingadozott ez a szám. Kiss 1914: 17–18; Galambos 1942: 105, 109; Rajczy 1987: 14, 94–97.

⁶¹ Az egységes jezsuita oktatási rendről Pécs kapcsán: Rajczy 1987: 14–16.

⁶² A Mária-kongregációkra általában, a pécsire pedig konkrét adatokkal: Kiss 1914: 21–23; Galambos 1942: 111–115.

⁶³ Márfi 2005: 273.

⁶⁴ Galambos 1942: 107–108; Márfi 2005: 277.

sok hívó közösséget licenciátusok vezettek,⁶⁵ akik ugyan nem rendelkeztek a papokat megillető szentségi jogosítványokkal, de az imádságok és éneklések levezetése, az igeliturgia végzése által a katolikus hívek lelki szükségleteit szolgálták. A pécsi iskolai anyagok vizsgálatára és a licenciátusok névsorára⁶⁶ lenne azonban szükség ahhoz, hogy a feltételezhető kapcsolatot kimutathassuk a vallásilag valamenynyire képzett licenciátusok és a jezsuita gimnáziumot elvégzettek köre között.

Felesleges hangsúlyozni annak a szerepnek a jelentőségét, amelyet a felekezetek életében, a társadalom konfesszionalizációjában a lelkipásztorok betöltöttek.⁶⁷ Elegendő egyetlen idevágó példát idézni, amely kifejezetten Baranya megyére vonatkozóan világít rá erre: az 1714. évi pécsi egyházmegyei zsinat egyik határozatát. Eszerint a plébános és a licenciátus kötelessége, hogy látogassa a leányegyházakat és oktassa az ottani híveket „az üdvösségre szükséges dolgokra: a kereszttvetésre, imádkozásra, gyónásra, bánatra, a szentségekre, a tízparancsolatra, az egyház parancsolataira, hogy legalább a lényegyet ismerjék és hogy tiszteljék a feljebbvalókat”.⁶⁸

A lelkipásztorok e központi szerepe miatt az ő képzésük is szorosan kötődik a katolizálás forrásaihoz és módjaihoz. A pécsi egyházmegyei papképzés az 1730-as évekig nem helyben zajlott. A papi utánpótlás részben más egyházmegyékből érkezett, részben a (jezsuita kezelésű) nagyszombati szemináriumokban nevelkedett.⁶⁹ Miután 1736-ban a pécsi klérus vagyónából ténylegesen elkülönítették a szeminárium fenntartására rendelt nyolcadrészt, végre sor kerülhetett a pécsi papképzés megindítására. Ennek első lépése az volt, hogy Berényi Zsigmond még az egyházmegye adminisztrátoraként (1739 előtt)⁷⁰ kiválasztott hat ifjút a helyi gimnáziumból, akiket papnövendéknek vett fel. Lakhelyük először Fonyó Sándor kanonok házában volt, később azonban laktak egy korábban a helyi orvos által használt püspöki házában, de a jezsuitáknál is. Teológiai oktatásukat Berényi a ferencesekre bízta, mivel ők a pécsi kolostorokban saját növendékeik számára ekkor már tartottak fenn teológiai kurzust.⁷¹ Az 1742–1746 között felépülő szeminárium⁷² elkészültéig tehát szerzetesek (eleinte főleg a nagyszombati jezsuiták, majd a pécsi ferencesek) képezték a pécsi egyházmegye papságát, hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy a Baranya megyei katolikus közösségeket mind

⁶⁵ Gózszy–Varga 2009: 255–256.

⁶⁶ 1697-ből és 1714-ből viszonylag teljesnek tűnő névsorok maradtak fenn: Merényi 1939: 15–16; Taksonyi 1972: 140–142, 145–146. Vö. Gózszy–Varga 2009: 238–240, 255–256.

⁶⁷ Gózszy–Varga 2009: 249–255.

⁶⁸ A zsinati határozat idézett magyar fordítása: Merényi 1939: 99. A határozat explicit módon összekapcsolja a vallási ismereteket a feljebbvalók tiszteletével, ami által érvet szolgáltat Wolfgang Reinhard elméletének a felekezeti képződés és a társadalmi fegyvelmezés összefüggéséről. Vö. Reinhard 1983: 274–277.

⁶⁹ Szentkirályi 1910: 112; Merényi 1939; Gózszy–Varga (szerk.) 2009.

⁷⁰ Az 1740-től lelkipásztorkodó Erdősi János már a ferenceseknél tanulta a teológiát, vagyis a pécsi papnövendékek már az 1730-as évek végétől hozzájuk jártak. Brüstle 1876: 584. Vö. Ágh 1894: 149; Horváth 2006: 24.

⁷¹ Brüstle 1874: 339; Horváth 2006: 24.

⁷² Szentkirályi 1910: 112.

szakértőbb pásztorok vezessék. Ugyanakkor még az első szemináriumi tanévekben is megfordultak szerzetes tanárok az intézményben: 1747-től az egyik oktató Paksi Lajos pálos atya volt, az 1750-es évek második felében pedig a ferences Cherubinus Pehm tanította a papnövendékeket.⁷³

A teológiai oktatás jelentőségét az a tény is hangsúlyozza, hogy az egyházmegye 1729-ben működő plébánosai néhány kivételtől eltekintve csak erkölcs-tani képzésben részesültek.⁷⁴ Még az 1738–1742-ben elvégzett kánoni látogatások idején számba vett baranyai plébánosoknak is valamivel több mint fele csak egy-egy teológiai tárgyat hallgatott, a legtöbben továbbra is erkölcs-tant vagy polemikus teológiát vettek fel.⁷⁵

A FELEKEZETI IDENTITÁS MEGERŐSÍTÉSE

Számos példát láthatunk arra, hogy az egyéni meggyőződés által megtérő konvertiták nagyon erős új identitást mutatnak: bizonyára elegendő Pázmány Péter vagy Lósy Imre esztergomi érseknek nevét említenünk. Ugyanakkor komplett falvak áttérésénél ennek kialakulására érhetően kisebb az esély. A konkrét eseteket vizsgálva az áttérés őszintétlenségét mutathatja, hogy fél évszázaddal később az adott falvak plébánosa még mindig nem teljesen elégedett a hívek hozzáállásával. Ez Baranya megyében az 1729-ben, valamint az 1738–1742-ben végzett kánoni látogatások jegyzőkönyvei szerint több esetben is előfordult. Különösen a görccsönyi és babarcszőlősi plébániák és leányegyházai esetében jegyezték fel, hogy a hívek hanyagok, az ünnepeket nem tartják, a húsvéti gyónásukat nem mind végzik el, tiszteletlenek, romlottak, önfejük. Hasonló bajok mutatkoztak Pellérd és Egerág plébániáinak híveivel is.⁷⁶ Ezt a környéket a török hódítás végén unitáriusok lakták, és az egyes falvak az 1690-ig terjedő évek térítési akciója során lettek – legalábbis hivatalosan – katolikusok.⁷⁷

⁷³ Brüstle 1874: 56–57, 343.

⁷⁴ Merényi 1939.

⁷⁵ Gőzsy–Varga (szerk.) 2009.

⁷⁶ Merényi 1939; Gőzsy–Varga (szerk.) 2009.

⁷⁷ Pinzger 1934: 39–40; Galambos 1942: 67–68; Tímár 1982. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a sumonyi és a kisasszonyfai plébániák korábban szintén unitáriusok által lakott leányegyházai esetében szinte alig mutatkoztak hasonló problémák, ahogy a később a szentkirályi plébániához sorolt volt unitárius falvagnál sem túlságosan. A török időkből a jezsuiták által gondozott magyar katolikus terület Pécsről északkeletre (Molnár 2003: 204) pedig az 1729. évi vizitáció szerint csak névleg volt katolikus, a hívek nem látogatták a miséket (Merényi 1939: 45), de 1742-ben már kifogástalan katolikus lakosságról írt a vizitátor (Gőzsy–Varga (szerk.) 2009: 223–226). Nem volt meglepő, hogy 1742-ben Szász(vár) plébánosa sem az anyaegyház, sem a leányegyházak lakosságának hozzáállásával, holott ez a terület a pécsi püspök birtokában volt és már régtől fogva katolikusok lakták, sőt a 17. század utolsó évtizedében licenciátus helyett pálos plébánost kapott és a rend 1719-ig kezelte a plébániát (Brüstle 1878: 416–417; 1880: 547; Tímár 1982; Gőzsy–Varga (szerk.) 2009: 200–203).

Az ilyen esetekben tehát még annak ellenére is hiányzott a felekezethez tartozás lelki komponense, hogy a katolikus egyházhoz való csatlakozás adminisztratív értelemben már megtörtént. Ezért fontos megemlíteni a katolizálás negyedik forrásaként magukat a katolikusokat, akiknek valódi *metanoiája*, teológiai értelemben vett megtérése sokszor jóval a regisztrált felekezetváltás után, hosszú folyamat során zajlott le. Azonban nem csupán a frissen áttérteknek, hanem a török időkben licenciátusok által gondozott katolikusoknak a felekezeti tudata is lehetett olyan alacsony szintű, hogy a későbbiekben lelki katolizáláson is át kelljen menniük, egyfajta szubkonfesszionális állapotból a katolikus felekezet tudatos tagjaivá kelljen válniuk.

A katolikussá válásnak ebben a lelki módjában a világi hatalomnak a lehető legkisebb, a szerzetességnek a lehető legnagyobb a szerepe. Baranya megyében három fontos központban, Pécsen, Siklóson és Mohácson telepedtek le szerzetesek a török elleni háborút követően. Utóbbi két helyen a ferences rend, míg a megyeszékhelyen rajtuk kívül a domonkosok, a pálosok és a kapucinusok is alapítottak kolostort, a jezsuiták pedig rezidenciává fejlesztették a meglévő missziójukat. A Rákóczi-szabadságharc után lehetővé vált az ágostonosok pécsi letelepedése is, ami által kialakult a régióban a II. József koráig tartó időszak szerzetesi intézményrendszere.⁷⁸ Bár némi pereskedés és vita után Szigetvár 1699-ben Somogy megye része lett,⁷⁹ az itteni rövid életű jezsuita misszió, valamint a hosszútávra megtelepedő ferencesek szintén befolyásolták Baranya vallási életét.⁸⁰ Ehhez hasonlóan a helyi jezsuiták által vezetett eszéki exempt plébánia⁸¹ is különösen fontossá vált, mivel papsága nagy területért volt felelős: ők gondozták a Dráva-szög alapvetően katolikus délszláv lakosságát,⁸² de a városban szintén megtelepedő ferencesek és kapucinusok is több Baranya megyei falut pasztoráltak.⁸³

A szerzetesek legáltalánosabb tevékenysége a saját templomaikban végzett misemondás, gyóntatás, prédikáció és hitoktatás volt.⁸⁴ Emellett főleg a kezdeti időszakban, bizonyos helyeken pedig jóval tovább a világi papság feladataiban is besegítettek: plébániákat vezettek vagy adminisztráltak, leányegyházakba jártak ki a hívek lelki gondozása érdekében. Így például az első években Pécsen (és Szigetváron) a jezsuiták látták el a plébániai funkciókat,⁸⁵ Siklóson 1688-tól a 20. század közepéig a ferences előljárók töltötték be a plébános szerepét is, ami által a leányegyházakat is ők gondozták.⁸⁶ Köztük Máriagyűdöt, amely fontos

⁷⁸ A pécsi egyházmegyében lezajlott szerzetesi megtelepedésekre: Siptár 2009.

⁷⁹ Gözsy 2005: 146.

⁸⁰ Siptár 2012.

⁸¹ Šuljak 1987: 29, 35.

⁸² Korade 1987: 53, 58; Gattermann 2005: 83.

⁸³ Brüstle 1876: 382–389, valamint további helyeken elszórtan. Lásd még Borak 1987: 70; Hoško 1987: 64–65.

⁸⁴ A pécsi jezsuiták példáján részletesen bemutatja: Pinzger 1934: 23–36; Galambos 1942: 55–62, 95–99.

⁸⁵ Pinzger 1934: 15, 19; Siptár 2012: 202.

⁸⁶ Brüstle 1880: 380–386.

búcsújáráhellyé kiépülve 1746-tól a siklósi konventtől függetlenített új ferences rezidenciának adott otthont.⁸⁷ Mohács plébániáját 1694-től 1714-ig a bosnyák ferencesek mellett ekkor még szintén itt működő ladislaita ferencesek látták el, akárcsak a közeli Versenden és Szajkon.⁸⁸ Ebben az évben Nesselrode püspök elvette ugyan ezt a jogukat, de helyettük egy pécsi pálos szerzetest nevezett ki plébánosnak.⁸⁹ Az ő betegsége miatt, majd 1719-es távozása után további két évig a bosnyák ferencesek végezték a plébánosi feladatokat, így Mohácson végül csak 1721-től működött a világi papság.⁹⁰ Pálos plébánosa volt a 17. század utolsó éveitől az 1704. évi rácdúlásig Pellérdnek, Szász(vár)nak pedig 1719-ig.⁹¹ A domonkosok 1689–1715-ig Hosszúhetény, 1690–1691-ben Kővágószőlős, később pedig, 1739–1753-ig Berkesd plébániáját vezették.⁹² Bikalnak 1742-ben egy pécsi kapucinus volt a plébánosa,⁹³ Gödrének pedig 1750–1757 között egy pécsi ágostonos.⁹⁴ A vidék pasztorálásába a korai időszakot követően a jezsuita rend is bekapcsolódott, mégpedig mind az úgynevezett népmisziók,⁹⁵ mind a plébánosok kisegítése formájában. 1750-től a jezsuita Volantics Keresztelő János a pécsi jezsuita kollégium alá rendelt misszionáriusként 1768-ig Bikal leányegyházában, Szalatnokon működött, innen Szárászra, Lengyel filiájába ment tovább.⁹⁶ A legkiterjedtebb lelkipásztori szolgálatot ugyanakkor a ferencesek végezték, akik hosszabb-rövidebb ideig, állandó vagy átmeneti jelleggel igen sok környékbeli faluba jártak szentségeket kiszolgáltatni. A siklósiaknak 1738-ban hét rendtagja különféle helyszíneken pasztorált,⁹⁷ a mohácsi bosnyákok pedig a plébániák megalapítása előtt igen sok, főleg délszláv katolikusok által lakott falut látogattak.⁹⁸ A pécsiek ugyanakkor 1727–1729 között Egerág,⁹⁹ az 1753-at megelőző átlagosan két évtizedben pedig a pécsi püspök joghatósága alól mentes, közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozó pécsváradi apátság plébániáit, Pécsváradot (1733–1753), Versendet (1730–1753), Kéméndet (az 1740-es évek elejétől 1753-ig) és Szébenyt (1742–1753) adminisztrálták. (Az ötödik ilyen plébániát, a fent már említett Berkesdet 1753-ig domonkos plébános vezette.) Szakítva ugyanis a távol élő apátok számára egyszerűbbnek tűnő megoldással, miszerint az exempt plébániákat a pécsi püspök alá szintén nem tartozó, de helybeli szerzetesekkel töltik be, gróf Elz Károly apát ebben az évben

⁸⁷ Ángyán 1930: 101.

⁸⁸ Merényi 1939: 16; Unyi 1943: 28–33. 1697-ben mohácsi ferencesek Feked akkor még fennálló plébániáján is működtek. Taksonyi 1972: 140, 145.

⁸⁹ Brüstle 1878: 758–761.

⁹⁰ Unyi 1943: 32.

⁹¹ Brüstle 1880: 191, 547. 1692-ben Szászban még licenciátus működött: Brüstle 1878: 416–417.

⁹² Brüstle 1876: 214; 1878: 86–87, 425–428; Németh 1903: 7–11.

⁹³ Gózsy–Varga (szerk.) 2009: 204.

⁹⁴ Brüstle 1876: 692.

⁹⁵ Bővebben: Galambos 1942: 103–104.

⁹⁶ Brüstle 1880: 520–521.

⁹⁷ Gózsy–Varga (szerk.) 2009: 113.

⁹⁸ Bőségesen szól a mohácsiak lelkipásztorkodásáról: Unyi 1943: 68–72.

⁹⁹ Brüstle 1876: 555.

(1753-ban) kiváltságai hatékonyabb védelme érdekében esztergomi egyházmegyes világi papokat kért és kapott a főegyházmegyétől.¹⁰⁰

A lelkipásztori szolgálat hagyományos formáin túl azonban a szerzetesekhez további áhítati formák is köthetők, amelyek kifejezetten a katolikus felekezethez való minél tudatosabb, sőt érzelmileg is szorosabb kapcsolódást eredményeztek. Ilyen volt egyfelől a búcsújáróhelyek fenntartása, másfelől a vallásos társulatok működtetése. A korszakra igen jellemző volt a vélt vagy valós középkori kegyhelyek szerzetesek általi feleléstzése. Baranya megyében két ilyenre is sor került: a siklósi ferencesek Máriagyűd,¹⁰¹ a pécsi pálosok pedig az Ürög és Patacs feletti Szentkút¹⁰² középkori templomát vették gondozásukba és alakították búcsújáróhellyé. Teljesen új kegyhelyek kialakulására is volt példa: a pécsi domonkosok vezetésével zajlott a Havihegyen álló kápolna – a pestis elmúlása miatti hálából történő – felépítése,¹⁰³ a mohácsi bosnyák ferences templom pedig három nagy ünnepen, Páduai Szent Antal napján (június 13.), Porciunkulakor (augusztus 2.),¹⁰⁴ valamint a templom patrocíniumán, Szent István király ünnepén nagyszámú zarándokot fogadott.¹⁰⁵ Pécs környékén mindezek mellett további kápolnákat is kezelték az egyes szerzetesrendek, így a jezsuiták a Szent Rókus, a Xavéri Szent Ferenc, valamint a Kálvária kápolnát, a ferencesek pedig a Szent Donát kápolnát.¹⁰⁶

A vallásos társulatok az intenzívebb vallási és társadalmi életet segítették elő, egyben a különböző társadalmi csoportok találkozásának fórumaként is működtek. A társulatok fenntartói Baranya megyében a szerzetesek voltak, akik az egyes rendek eltérő karizmájának megfelelően más és más jellegű konfraternitásokat alapítottak. A domonkosok rózsafüzér társulatot, a pálosok 1717-től skapuláré társulatot, a jezsuiták a diákok Mária-kongregációján kívül 1693-tól *Agonia Christi* társulatot, a ferencesek Pécssett és Mohácson harmadrendet, valamint minden egyes működési helyükön kordás társulatot, a pécsi kapucinusok pedig 1727-től szintén harmadrendet tartottak fenn.¹⁰⁷

A barokk vallásosság látványos elemei, a körmenetek, társulati tevékenységek, búcsújárások, a szentkultusz különböző megnyilvánulási formái az adott közösségben élő nem katolikusokra érthetően gyakoroltak bizonyos vonzerőt. Ezért a katolikusok felekezeti tudatának erősítése, a megtérések elősegítése mint

¹⁰⁰ Brüstle 1876: 214–215; 1878: 292–295; 1880: 175–177, 578–580, 833–835; Sörös 1912: 46. Szebényt még 1735–1742 között a mohácsi bosnyák ferencesek is adminisztrálták: Brüstle 1880: 578. Pécsvárad egykori leányegyházából, Rácmecskéből az exempt plébániák pécsi püspök alá rendelése előtt egy évvel, 1775-ben lett plébánia, ahol egy világi pap pár hónapos működése után 1789-ig ugyanúgy a pécsi ferencesek közül kerültek ki a plébánosok, ahogy 1753 előtt az anyaegyházban: Brüstle 1880: 251–261.

¹⁰¹ Ángyán 1930.

¹⁰² Legújabbban: Lantosné Imre 2009.

¹⁰³ Németh 1903: 11–12.

¹⁰⁴ A Szent Ferenc által Assisiben helyreállított Portiuncula-kápolna felszentelésének ünnepe.

¹⁰⁵ Nyi 1943: 59–63.

¹⁰⁶ További irodalom: Siptár 2009: 180–181.

¹⁰⁷ További irodalom: Siptár 2009: 187. Az egyes társulatok jellegére: Tüskés–Knapp 2001: 287–290.

a katolizálás negyedik módja mintegy mellékesen áttéréseket is eredményezett, amelyeket az egyes szerzetesek lelkiismeretesen dokumentáltak is a külön erre a célra fenntartott anyakönyvekben.¹⁰⁸ Jó példát szolgáltat a szerzetesek tevékenységéből adódó járulékos megtérésekre az 1738-ban lezajlott kánoni látogatás jegyzőkönyve. Eszerint ugyanis Siklóson, ahol a ferences előljáró adminisztrálta a plébániát, négy év alatt ötven áttérőt regisztráltak. Ugyanígy a világi plébános vezette dárdai plébánián és a laskafalvai leányegyházban tizenegy év alatt mindössze tizenketten tértek át, ez utóbbi szám volt azonban a siklósi után a legnagyobb a jegyzőkönyvben szereplő plébániáké közül.¹⁰⁹

Az áttérések kétféle módja közötti különbség a hatalom testi és lelki komponenseinek szerepéből adódik. Míg ugyanis a más felekezetűek áttérése nem nélkülözi az erőszak, a kényszer – korábbi történeti fogalommal élve az ellenreformáció – elemeit, a katolikus egyházba történő bevonásuk a leginkább lelki komponenseket tartalmazó negyedik típus melléktermékeként, kényszerítés nélkül jelentkezik.

* * *

Ebben a tanulmányban kísérletet tettem arra, hogy egy adott társadalomban a politikai határok változása következtében lezajló felekezetváltoztatás – helyesebben „második konfesszionalizáció” – különféle tényezőit úgy a felekezethez tartozás, mint a hatalom testi és lelki komponensei alapján egy skálán helyezzem el. Ehhez konkrét idő- és térbeli példát vettem alapul: Baranya megyének a Habsburg-dinasztia vezette keresztény államba való, 17. század végén kezdődő integrációjának folyamatát. A terjedelmi és tartalmi korlátok nem tették lehetővé a vármegye története török kiűzése utáni fejezetének átfogó, az adatok szintjén is kimerítő feldolgozását, még egy viszonylag szűk szempont, a katolikus felekezet gyarapodása terén sem. Az eredmény nem más, mint a Magyarországra jellemző, elhúzódozó konfesszionalizáció második szakaszának, ennek a meglehetősen komplex jelenségnek egy lehetséges értelmezési kerete.

FORRÁSOK

Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár (BEKK)

Litterae et epistolae originales, Collectio Hevenesiana (LEO Coll. Hev.)

Tomus X. No. 65. Veridica relatio miraculosae improvisae conversionis Calvinistarum, magnae partis Dioecesis Quinque Ecclesiensis, secutae in Sigeth 18. Martii 1690.

¹⁰⁸ A Máriagyűdön megtértek névsora 1750–1884 között: MFL VI.17. I/b 7. kötet. A pécsi és szigetvári ferencesek konvertitáinak névjegyzéke csak a későbbi időszakból maradt fenn. Előbire MFL VI.4. 19. doboz, utóbbira Takács–Pfeiffer 2001: 455.

¹⁰⁹ Gözsy–Varga (szerk.) 2009: 113, 126. Dárdára lásd még Brüstle 1876: 443–444.

Tomus X. No. 69. Votum civium civitatis Quinque-ecclesiensis, nullum lutheranum, calvinistam, schismaticum, arianum, judaeum, paganum, permanentem et stabiliter eligere et cohabitare passuri.

Magyar Ferences Levéltár, Budapest (MFL)

VI.4. Conventus Pécs.

VI.17. Residentia Máriagyúd.

Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs (szerk.) 2009: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a pécsi egyházmegyében (1738–1742)*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 5.) Pécs.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ágh Timót 1894: *Emléklapok Pécs sz. kir. város multjából és jelenéből*. Pécs.

Ángyán Aurél 1930: *A gyüdi kegyhely a történelmi események forgatagában*. Máriagyúd.

Bangert, William V. 2002: *A jezsuiták története*. (Ford. Szelenge Judit.) Budapest.

Beinert, Wolfgang (szerk.) 2004: *A katolikus dogmatika lexikona*. (Ford. Varga B. József et al.) Budapest.

Bezerédy Győző 1977: Adatok a visszafoglalt Baranya történetének első évtizedeiből. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 95–101.

Bezerédy Győző 1978: A baranyai német lakosság betelepődése és ennek tükröződése a községek hivatalos pecséthasználatában. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 397–408.

Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán 1949: *A magyar református egyház története*. Budapest.

Borak, Hadrijan 1987: A kapucinusok (Kapucini). In: Šuljak, Andrija (szerk.): *Osijek. A katolikus egyház tegnap és ma (Katolička crkva jučeri i danas)*. Đakovo, 69–76.

Brüsztle, Josephus 1874: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. I. Quinque-Ecclesiis.

Brüsztle, Josephus 1876: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. II. Quinque-Ecclesiis.

Brüsztle, Josephus 1878: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. III. Quinque-Ecclesiis.

Brüsztle, Josephus 1880: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. IV. Quinque-Ecclesiis.

Dujmov Milán 2005: A szerb ortodox egyház helyzete Baranyában az 1690-es években. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 117–133.

Galambos Ferenc 1942: *A pécsi jezsuiták működése 1687–1728*. (Kiadványok Jézus Társasága magyarországi történetéhez. Tanulmányok 8.) Budapest.

Gattermann, Claus Heinrich 2005: *Die Baranya in den Jahren 1686 bis 1713. Kontinuität und Wandel in einem ungarischen Komitat nach dem Abzug der Türken*. Göttingen.

- Gözszy Zoltán 2005: A pécsi egyházmegye nyugati határainak problémái a 18. század elején. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 134–155.
- Gözszy, Zoltán 2010: Grenzen und Wirkungsradius der Rekatholisierung in Südtransdanubien nach der Osmanenzeit. In: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.) Berlin, 43–63.
- Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs 2009: A pécsi egyházmegye plébániahálózatának újjászervezése a 18. század első felében. In: Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) Pécs, 225–264.
- Hermann, Aegid 1929: Erste Spuren der Kolonisation in Pécsvárad. *Deutsch-ungarische Heimatsblätter. Vierteljahrschrift für Kunde des Deutschtums in Ungarn und für deutsche und ungarische Beziehungen* (1.) 1. 48–52.
- Hermann Egyed 1982: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 1.) München.
- Hoffmann, Leo 1933: Die Herrschaft Pécsvárad um 1700. *Deutsch-ungarische Heimatsblätter. Vierteljahrschrift für Kunde des Deutschtums in Ungarn und für deutsche und ungarische Beziehungen* (5.) 1. 98–103.
- Horváth István 2006: A pécsi szerzetesség társadalma 1782-ben. I. Ferencesek / Ordo Fratrum Minorum – Kisebb Testvérek Rendje / OFM 1209. *Pécsi Szemle* (9.) 2. 22–27.
- Hoško, Emanuel 1987: A ferencesek (Franjevci). In: Šuljak, Andrija (szerk.): *Osijek. A katolikus egyház tegnap és ma (Katolička crkva jučeri i danas)*. Đakovo, 61–68.
- Juhász Kálmán 1921: *A licentiatusi intézmény Magyarországon*. Budapest.
- Kármán Gábor 2011: *Erdélyi külpolitika a veszfíliai béke után*. Budapest.
- Kármán Gábor 2013: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, 27–40.
- Kiss Albin 1914: *A pécsi gimnázium története*. Pécs.
- Korade, Mijo 1987: A jezsuiták (Isusovci). In: Šuljak, Andrija (szerk.): *Osijek. A katolikus egyház tegnap és ma (Katolička crkva jučeri i danas)*. Đakovo, 49–60.
- Lantosné Imre Mária 2005: Két világi kegyúr a hitélet megújításáért. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 185–203.
- Lantosné Imre Mária 2009: Az ürög-szentkúti pálos kegyhely kultusza a 17–18. században. In: Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) Pécs, 321–331.
- Lukács László – Molnár Antal 1997: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési*

- törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* (Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szeged, 355–399.
- Márfi Attila 2005: A pécsi jezsuiták egyházi témájú színdarabjai a 17–18. században. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században.* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 273–289.
- Máté Gábor 2009: Plébániakörzetek Észak-Baranya és Tolna határvidékén a barokk újjáépítés korszakában. In: Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740).* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) Pécs, 265–282.
- Merényi Ferenc 1939: *Domsics Mátyás egyházlátogatása (canonica visitatio) Baranyában 1729-ben.* Pécs.
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskolák kronológiája és topográfiája 996–1948. Általános képző középiskolák.* Budapest.
- Molnár Antal 2003: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.* (METEM Könyvek 44.) Budapest.
- Molnár Antal 2005: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódolt-sági területein a 17. században.* (METEM Könyvek 49.) Budapest.
- Molnár Antal 2008: *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből.* (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) Budapest.
- Nagy Lajos 1978a: A Császári Udvari Kamara pécsi prefekturájához tartozó terület 1687-ben. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Pécs, 15–55.
- Nagy Lajos 1978b: A Baranya megyei Batthyány uradalom népessége és javai 1701-ben. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Pécs, 65–86.
- Nagy Lajos 1982: A bolyi Batthyány uradalomban élő nemzetiségek az úrbéri rendezés előtt. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Pécs, 367–391.
- Németh Béla 1903: *A pécsi Dominikánus-ház története.* Pécs.
- Pinzger Ferenc 1934: *Emlékezzünk régiekről.* Pécs.
- Rajczy Péter 1987: A Pécsi Nagy Lajos Gimnázium története 1687–1948. In: Kelenfi Elemér (szerk.): *A 300 éves Pécsi Nagy Lajos Gimnázium jubileumi évkönyve 1687–1987.* Pécs, 9–104.
- Reinhard, Wolfgang 1983: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Zeitschrift für historische Forschung* (10.) 257–277.
- Reinhard, Wolfgang 1995: Was ist katholische Konfessionalisierung? In: Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz (Hgg.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993.* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198.) Gütersloh–Münster, 419–452.
- Siptár Dániel 2009: A felszabadító háborúk után megtelepedett szerzetesi közösségek a Dél-Dunántúlon. In: Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740).* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) Pécs, 155–196.

- Siptár Dániel 2012: Szerzetesség a töröktől visszafoglalt Szigetváron. In: Varga Szabolcs (szerk.): „*Hír a dicső tettek ragyogása*”. *Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár történetéből*. Szigetvár, 197–213.
- Sörös Pongrác 1912: *Az elenyészett benczés apátságok*. (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története XII.B.) Budapest.
- Spannenberger, Norbert 2010: Immigrationspolitik und interkonfessionelles Zusammenleben im 18. Jahrhundert in Süd-Transdanubien. In: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.) Berlin, 29–42.
- Sršan, Stjepan 1991: Horvát bevándorlás és a boszniai ferencesek szerepe Baranyában a 18. század elejéig. *Baranya* (4.) 1–2. 152–164.
- Šuljak, Andrija 1987: A katolikus egyház a felszabadult Eszéken (1687–1960). (Katolička crkva u oslobođenom Osijeku). In: Šuljak, Andrija (szerk.): *Osijek. A katolikus egyház tegnap és ma (Katolička crkva jučeri i danas)*. Đakovo, 29–48.
- Szentkirályi István 1910: A pécsi szeminárium első éveiből. *A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője* (3.) 112–120.
- Szita László 1974–1975: Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 95–120.
- Szita László 1978: Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béke utáni években. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 87–149.
- Taba István 1941: *Baranya megye népessége a XVII. század végén*. Pécs.
- Takács J. Ince – Pfeiffer János 2001: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században*. I. Pápa–Zalaegerszeg.
- Taksonyi József 1972: Adatok Baranya megye és Pécs XVI–XVII. sz. történetéhez. A „pécsi memoriale”. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 129–146.
- Tímár György 1982: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak török időkre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 47–104.
- Tusor Péter 2008: Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia* (73.) 1. 12–18.
- Tüskés Gábor – Knapp Éva 2001: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*. Budapest.
- Unyi Bernardin 1943: *A mohácsi ferencesek története*. Gyöngyös.
- Vanyó Tihamér 1933: *Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*. (Monumenta Hungariae Italica 2.) Pannonhalma.